

Explanation of the Ideology and Political, Social, and Economic Programs of the People's Party of Iran (1954-1978)

Sayed Hashem. Aghajari¹, Mehdi. Zamani^{2*}

¹ Associate Professor, Department of History, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

² PhD in Iranian History, Research Expert, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

* Corresponding author email address: mehdizamani12@gmail.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Aghajari, S. H., & Zamani, M. (2024). Explanation of the Ideology and Political, Social, and Economic Programs of the People's Party of Iran (1954-1978). *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 3(1), 1-17.

© 2024 the authors. Published by Iran-Mehr: The Institute for Social Study and Research. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

The research problem of the present study is to examine the ideology of the People's Party of Iran and investigate its programs in political, social, and economic arenas. Through an analytical and descriptive approach to historical sources and data, responses to the aforementioned problem were provided. Based on the research results, the party, according to its periodical analysis, assessed Iranian society on the brink of a social transformation and promoted a program grounded in an ideology aimed at realizing this transformation. The ideology in question was socialism based on theism, emphasizing a religious identity in its monotheistic form while also considering moral and humanistic socialism. Additionally, in the political arena, the party sought to overthrow the monarchical system and establish a democratic system. In social and economic arenas, it pursued socialist transformation focusing on fundamental rights and freedoms of the people, eradicating poverty and unemployment, providing jobs and bread, and ensuring conditions for education and healthcare for all. The party also aimed to adopt a national economic policy and pursue programs for economic growth and development, strengthening domestic production, and equitable wealth distribution, administrative reorganization, and more. The strategy for transition in this program was based on the premise that due to the incompetence of the old system in responding to the people's demands and the inability of social classes to seize power through classical means, a political and revolutionary group must strip the ruling class of political and governmental power through widespread and extensive struggle, replace them, and realize transformation and change in all social aspects.

Keywords: People's Party of Iran, Socialism, Theism, Iran, Ideology.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The People's Party of Iran (1954-1978) played a significant role in Iran's socio-political landscape during a transformative period in the nation's history. This study aims to examine the ideology and the political, social, and economic programs of the People's Party of Iran. Through an analytical and descriptive approach, this research delves into historical sources to provide comprehensive insights into the party's efforts to instigate a social transformation based on its unique ideological foundation.

Ideological Foundation

The People's Party of Iran was founded on the principles of socialism intertwined with theism. Unlike traditional socialist movements, which often eschewed religious affiliations, the People's Party emphasized a form of socialism grounded in monotheistic religious identity. This ideology promoted moral and humanistic socialism, advocating for social justice and equality while maintaining a strong emphasis on religious values. This blend of socialism and theism distinguished the People's Party from other contemporary political movements in Iran, as it sought to harmonize modern socialist ideals with the nation's deep-rooted religious traditions.

Political Agenda

In the political arena, the People's Party aimed to overthrow the existing monarchical system and establish a democratic government. The party viewed the monarchical system as inherently unjust and incapable of addressing the needs and aspirations of the Iranian populace. The establishment of a democratic system was seen as essential for ensuring the fundamental rights and freedoms of the people. This democratic vision was not merely procedural but aimed at genuine representation and participation of the people in the governance of their country.

Social and Economic Programs

The People's Party's social and economic programs were driven by the goal of eradicating poverty and unemployment, providing employment and basic necessities such as food, education, and healthcare for all citizens. The party's economic policy emphasized national growth and development, strengthening domestic production, and ensuring equitable distribution of wealth. Administrative reorganization was also a key component of their strategy, aimed at creating a more efficient and responsive governance structure. These programs were designed to address the immediate needs of the population while laying the groundwork for long-term economic sustainability and social equity.

Strategy for Transition

The transition strategy of the People's Party was premised on the belief that the existing system was fundamentally flawed and incapable of responding to the demands of the people. The party argued that traditional social classes were unable to seize power through classical means, necessitating a revolutionary approach. Therefore, the People's Party advocated for a widespread and extensive struggle to strip the ruling class of political and governmental power. This revolutionary group would then implement comprehensive changes across all social sectors, ensuring a complete transformation of Iranian society.

Historical Context and Activities

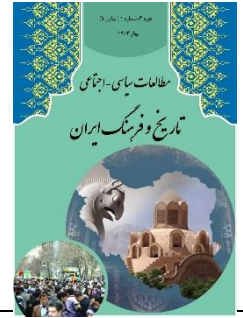
The People's Party of Iran emerged in a post-World War II context, a period marked by political fluidity and the emergence of various ideological movements. The party was part of a broader trend of

political activism that sought to address the socio-economic challenges facing Iran. Initially operating in a relatively open political environment, the party's activities became more clandestine following the 1953 coup, which saw the reinstatement of the Shah and a crackdown on political dissent. Despite these challenges, the People's Party continued to organize and advocate for its vision of a socialist, theocratic democracy.

Conclusion

This study highlights the unique ideological stance of the People's Party of Iran, which sought to blend socialism with religious values, and its comprehensive programs aimed at socio-economic reform. The party's strategy for political transition through revolutionary means underscores its commitment to profound systemic change. The People's Party's efforts and ideology provide valuable insights into the political dynamics of Iran during the mid-20th century and contribute to a deeper understanding of the socio-political transformations that shaped modern Iran.

In summary, the People's Party of Iran played a pivotal role in advocating for a unique blend of socialism and theism, aiming to democratize and transform Iranian society through revolutionary means. This study offers an in-depth analysis of the party's ideology, political strategies, and socio-economic programs, shedding light on its significant impact on Iran's political history.

تبیین ایدئولوژی و برنامه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی حزب مردم ایران (۱۳۳۳-۱۳۵۷)

سید هاشم آقاجری^۱، مهدی زمانی^۲

۱. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
۲. دکتری تاریخ ایران، کارشناس پژوهشی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: mehdizamani12@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

آقاجری، سید هاشم، و زمانی، مهدی. (۱۴۰۳). تبیین ایدئولوژی و برنامه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی حزب مردم ایران (۱۳۳۳-۱۳۵۷). *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۳(۱)، ۱۷-۱.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

مسئله تحقیق حاضر واکاوی ایدئولوژی حزب مردم ایران و بررسی برنامه‌های این حزب در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است. با رویکرد تحلیلی و توصیفی به منابع و داده‌های تاریخی، پاسخ‌هایی به مسئله فوق داده شد. بر پایه نتایج تحقیق، حزب بر اساس تحلیل دورانی خود، جامعه ایران را در آستانه گذار به یک تحول اجتماعی ارزیابی و در راستای تحقق آن، برنامه‌ای را مبتنی بر یک ایدئولوژی تبلیغ می‌کرد. ایدئولوژی مورد نظر آن، سوسیالیسم بر پایه خداپرستی‌ای بود که ضمن توجه به سوسیالیسم اخلاقی و انسانی بر هویت دینی در شکل توحیدی تأکید داشت. افزون بر این، حزب در عرصه سیاسی به دنبال براندازی نظام سلطنتی و برقراری نظامی دموکراتیک و در عرصه‌های اجتماعی و اقتصادی به دنبال تحول و تحقق سوسیالیستی با محوریت حقوق و آزادی‌های اساسی مردم، ریشه‌کن ساختن فقر و بیکاری، تهیه کار و نان و فراهم کردن شرایط آموزش و بهداشت برای همه، اتخاذ سیاست اقتصادی ملی و پیگیری برنامه‌های رشد و توسعه اقتصادی، تقویت تولیدات داخلی و توزیع عادلانه ثروت، تجدید سازمان اداری و ... بود. استراتژی گذار در برنامه مذکور، بر این پایه استوار بود که به دلیل عدم شایستگی نظام کهنه در جوابگویی به خواست‌های مردم و ناتوانی طبقات اجتماعی در تصاحب قدرت از مسیر کلاسیک، باید یک گروه سیاسی و انقلابی از طریق مبارزه فراگیر و دامنه‌دار قدرت سیاسی و حکومتی را از طبقه حاکم سلب و خود جانشین آن شده و تحول و دگرگونی در کلیه شئون اجتماعی را محقق سازد.

کلیدواژگان: حزب مردم ایران، سوسیالیسم، خداپرستی، ایران، ایدئولوژی.

مقدمه

با وقوع جنگ جهانی دوم و کناره گیری رضا شاه به نفع فرزند خود، شرایط جدیدی برای کنشگری سیاسی و فکری فراهم گردید. در این فضای نسبتاً آزاد سیاسی، جریان‌های فکری متفاوت با ایدئولوژی‌های مختلفی پدید آمد که خود زمینه ساز تشکیل احزاب سیاسی جدید شدند. یکی از این جریان‌های فکری پا گرفته در این دوره نهضت خدایپرستان سوسیالیست بود که با نقد گفتمان‌های ماتریالیستی و مذهبی وقت، ایدئولوژی سوسیالیسم بر پایه خدایپرستی را طرح و برنامه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی خود را بر مبنای آن دنبال می‌کرد. پس از چندی، این جریان فکری و فرهنگی، در پی فعالیت آشکار سیاسی و نقش آفرینی در تحولات داخلی ایران برآمد و تشکل سیاسی‌ای با نام نهضت ملی ایران ایجاد کرد. در ادامه اعضای این تشکل سیاسی به موجب ائتلافی که با حزب ایران بسته شد، در این حزب ادغام شدند. با این حال، در بهمن ماه سال ۱۳۳۱ و مقارن کشمکش دولت ملی با استبداد داخلی و استعمار خارجی، ائتلاف نهضتی‌ها و حزب ایرانی‌ها از هم گسست و آنها جمعیت مستقل جدیدی را با عنوان جمعیت آزادی مردم ایران ایجاد کردند. عمده فعالیت جمعیت تا کودتای ۲۸ مرداد تبیین و تشریح گذاری سوسیالیستی و دموکراتیک بر پایه خدایپرستی بود. پس از کودتا و در پی تشدید سیاست سرکوب، جمعیتی‌ها در اسفندماه ۱۳۳۳ با تغییر نام تشکل خود یعنی جمعیت آزادی مردم ایران، حزب تازه‌ای با عنوان حزب مردم ایران پدید آوردند. موضوع این تحقیق تبیین و تشریح ایدئولوژی و برنامه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی این حزب است.

در رابطه با موضوع تحقیق تا جایی که نگارنده بررسی کرده است، اثر مستقلی ارائه نشده است. عموم آثار تنها در خلال معرفی احزاب و تشکل‌های سیاسی، به بیان گزارشی مختصر و کلی در خصوص این جمعیت اکتفا کردند. حتی محمود نکوروح (۱۳۹۳) که خود از اعضای نهضت بود و کتاب «نهضت خدایپرستان سوسیالیست» را تألیف کرده است، بسیار کوتاه و گذرا به این حزب و برنامه‌های آن پرداخته است. از همین رو در تحقیق حاضر که تحقیقی مستقل در خصوص این حزب است، تلاش شده است تا با تاسی به رویکرد تحلیلی و توصیفی منابع اصلی، ایدئولوژی و برنامه‌های حزب را به صورت کاملتری تبیین و تشریح کند و به این مسئله که ایدئولوژی حزب مردم ایران چه بوده، چه مولفه‌ها و یا ویژگی‌هایی داشته و به تبع این ایدئولوژی چه برنامه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی دنبال می‌شد؟ پاسخ جامعی بدهد. از آنجا که این حزب از احزاب تاثیر گذار دوره پس از کودتای ۲۸ مرداد ۳۲ تا انقلاب ضد سلطنتی سال ۵۷ است، تبیین آراء آنها می‌تواند راهگشای فهم ما از پارادایم فکری و سیاسی آن دوره باشد. تحقیق حاضر با تاسی به توصیف و تحلیل داده‌ها از طریق مطالعه متون می‌کوشد تا به مسئله تحقیق پاسخ دهد.

زمینه تاریخی، سیاسی و فکری

پس از کودتای ۲۸ مرداد، فضای رعب و وحشت در کشور ایجاد شد و دولت‌های آمریکا و انگلیس دولت کودتا را به رسمیت شناختند. در برخی موارد نیز حمایت دولت‌های غربی فراتر رفت به گونه‌ای که دولت آیزنهاور در آمریکا، وام و کمک‌های بلاعوضی را در اختیار دولت کودتا قرار داد. (مهدوی، ۱۳۸۴: ۲۲۲-۲۲۱) این تلاش‌های دول غربی برای به جریان انداختن نفت ایران به دامن غرب بود. سرانجام نیز قرارداد هوارد پیچ-علی امینی به تصویب مجلسین رسید. (نجاتی، ۱۳۸۴: ۹۰-۸۷) تلاشها در مخالفت با انعقاد این قرارداد به جایی نرسید و دولت بر آمده از کودتا نیز پس از انجام این ماموریت کنار رفت و دولت حسین علاء جانشین آن شد. (بایگی، ۱۳۷۹: ۲۶۷-۲۶۵) مصادف با همین رویداد ها، نهضت مقاومت ملی ایران نیز شکل گرفت. (حاج سیدجوادی، ۱۳۵۷: ۳۳-۳۱) هدف اولیه و اساسی این نهضت که حزب مردم ایران نیز در آن مشارکت داشت، جلوگیری از تثبیت دولت کودتا بود. (نجاتی: ۱۰۸-۱۰۷) با این حال نهضت مقاومت ملی نتوانست به گسترش سازمانی

اقدام کند. (سحابی، ۱۳۸۸: ۱۶۹-۱۶۸) در فروردین ۱۳۳۴ نیروهای سرکوب با یورش وسیع به نهضت مقاومت ملی گروهی از سران و کنشگران نهضت مقاومت ملی را بازداشت کرد. (اسناد مقاومت نهضت ملی ایران، ۱۳۶۵: ۱/ ۳۴۰) پس از آن حکومت تلاش کرد تا در عرصه سیاسی با شکل دهی احزاب دولتی ملیون و مردم به شیوه‌ای هدایت شده، عرصه سیاسی را پر تحرک نشان دهد؛ اما ناکارآمدی دستگاه زمینه فساد گسترده و بحران اقتصادی را ایجاد کرد. این فساد و ناکارآمدی پهلوی دوم در آمریکا به عنوان کشور پشتیبان آن نیز بازتاب گسترده‌ای یافت و سیاست مداران آن کشور را نگران رویدادهای ایران که همسایه اتحاد شوروی بود، ساخت. این مسأله در مبارزات انتخاباتی ریاست جمهوری آمریکا و رقابت‌های دو حزب اصلی جمهوری خواه و دمکرات مورد توجه بود. در بهار ۱۳۳۹ نیز با نزدیک شدن به انتخابات دوره بیستم مجلس بحران سیاسی- اقتصادی وجوه آشکارتری پیدا کرد. شاه نگران و هراسان از اوضاع درون و برون مرزی وعده انتخابات آزاد داد. با این حال انتخابات، فرمایشی برگزار شد و حزب ملیون اکثریت آراء را از آن خود کرد. فرمایشی بودن انتخابات و نیز بحران رو به گسترش اجتماعی- سیاسی به گونه‌ای بود که حتی شاه نیز از روند انتخابات ابراز نارضایتی کرد و دستور توقف انتخابات را در حوزه‌هایی که انتخابات در حال انجام بود، صادر کرد. این مجلس در اسفند ۱۳۳۹ آغاز به کار کرد با این حال روز افتتاح مجلس، صحنه اعتراض به رژیم شاه شد. این اعتراض‌ها در خارج از مجلس نیز گسترده‌تر شد. برای نمونه در اردیبهشت ماه معلمان تهران در اعتراض به شرایط کار و پایین بودن حقوق شان دست به اعتصاب زده و در میدان بهارستان به تظاهرات پرداختند. این تظاهرات منجر به درگیری شد و یکی از معلمان به نام ابوالحسن خانعلی به قتل رسید. (بایگی، ۲۹۰) به دنبال گسترش اعتراضات، دولت شریف امامی سقوط کرد و دولت علی امینی روی کار آمد تا با همراهی دولت آمریکا اصلاحات عمده‌ای را در راستای ممانعت از تحقق انقلابی سوسیالیستی در کشور ایجاد کند. (نجاتی، ۱۳۸-۱۳۶) با این حال امینی نیز خیلی زود برکنار و جای خود را به اسدالله علم داد تا شاه با خاطری آسوده خود سررشته دار برنامه اصلاحات ارضی شود و آن را به عنوان انقلاب سفید به پیش برد. عدم توفیق شاه در اجرای درست این طرح اصلاحی، آسیب‌ها و معضلات تازه‌ای را بر جامعه تحمیل کرد. (کنفدراسیون جهانی محصلین و دانشجویان ایرانی، ۱۳۵۵: ۴) بدین ترتیب تضادهای طبقاتی گسترده‌تر شده بود و توزیع درآمد به گونه‌ای بود که به ثروت ثروتمندان و فقر فقیران افزوده می‌شد. علیرغم تلاش حکومت در این دوره، بحران اقتصادی رژیم رو به گسترش بود. مخالفان دیرینه سال رژیم شاه نیز آگاه از بحران اقتصادی - سیاسی، فعالیت خود را گسترش دادند. علاوه بر این بحران اقتصادی توده‌های مردم را به میدان کشاند و توده معترض، احزاب و رهبران سیاسی- مذهبی را بیش از پیش رادیکال‌تر ساخت. جبهه ملی، نهضت آزادی ایران، حزب توده، جنبش روحانیون و جنبش‌های چریکی مهمترین جریان‌های تلاشگر در این عرصه بودند.

در چنین شرایطی، میانه‌های دهه ۱۳۵۰ شاه در برابر انتقاد جامعه‌های جهانی حقوق بشر و نیز کارزار تبلیغاتی حزب دمکرات آمریکا بر آن شد فضای سیاسی را در چارچوب اراده خودش باز کند. در همین راستا از شدت سانسور مطبوعات اندکی کاسته شد. به هیأت حقوق بشر برای بازدید از زندان‌ها اجازه ورود داد. این اقدامات، تغییراتی در زمینه محاکمات به سود متهمان سیاسی به وجود آورد. (نجاتی، ۲۱/۲) چنین بود که فضای باز سیاسی بی‌آنکه در چارچوب اراده شاه باشد، گسترش یافت. پس از پیروزی کارتر خود به خود این فضا گشوده‌تر شد. بر بستر این تحرک‌ها و تلاش‌ها برای گسترش مبارزه احزاب سیاسی منتقد نیز به دنبال بازسازی و گسترش برآمدند. جبهه ملی ایران اعلام موجودیت کرد. نهضت آزادی با صدور اعلامیه‌هایی خواستار اجرای قانون اساسی و تأمین آزادی‌های قانونی شد. آیت الله خمینی نیز در نجف از روحانیون خواست به تحرک انتقادی آشکار روی آورند. حزب توده ایران نیز به هواداران خود در داخل تحرک بخشید. (همان، ۳۲) از دی ماه اعتراض به مقاله نشر یافته در روزنامه اطلاعات در تهران آغاز شد و در پی این اعتراضات نیروهای انتظامی به سوی تظاهرکنندگان آتش گشودند. این خود زمینه سلسله اعتراضات دیگر شد و جنبش همگانی‌تر و مذهبی‌تر شد. با گسترده‌تر شدن جنبش هژمونی رهبری آیت الله خمینی نیز گسترده‌تر می‌شد و مورد استقبال گروه‌های سیاسی نیز قرار می‌گرفت. با گسترش ناآرامی‌ها و تظاهرات خشم‌آلود فضای سیاسی

ایران نیز رادیکال تر شد. چنین بود که جنبش رو به گسترش مخالفان بر سر اهداف مشترک، به وحدت عمل نزدیک می‌شدند. نیروهای مذهبی و غیر مذهبی نیز بتدریج به هم نزدیک تر و صف‌های مبارزه متحدتر می‌شد و آیت‌الله خمینی نیز فعال تر می‌شد. شاه در کنار سرکوب مخالفان به دنبال آن بود که با تغییرات جزئی از گسترش اعتراض‌ها و وحدت عمل مبارزان مانع آید. او در ۲۸ تیر سپهبد نعمت‌الله نصیری چهرهٔ بدنام و منفور را از ریاست ساواک برکنار و سپهبد ناصر مقدم را به جای او منصوب کرد. نصیری را به عنوان سفیر به پاکستان فرستاد. سپهبد مقدم با اندیشه آرام کردن نیروهای مخالف به دنبال زمینه سازی آزادی زندانیان سیاسی و تغییر چهره خونبار و منفور ساواک بر آمد؛ اما این تغییرات پاسخگو نبود، موج اعتراض گسترده تر و شعارها رادیکال تر می‌شد و شاه نیز روز به روز در اعمال قدرت دچار تردید و تزلزل می‌شد. با شروع ماه رمضان، اعتراض‌ها گسترده تر شد و با رویداد ۱۷ شهریور هر گونه طرح مسالمت آمیز برای حل بحران ناکارآمد شد و در نهایت در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ به سقوط حکومت پهلوی و پیروزی انقلابیون انجامید.

در این زمینه گفته شده، حزب مردم ایران همواره و در حد بضاعت تشکیلاتی خود، نقش آفرینی داشت. این حزب پس از کودتا همراه با نهضت مقاومت ملی درگیر فعالیت سیاسی مخفی شد. پس از آن و در اواخر دهه ۱۳۳۰ که فضای سیاسی بازتر شد، تشکیلات خود را سازماندهی و حتی پس از مدتی کنگره حزبی برگزار کرد. در ادامه نیز با رادیکال شدن فضا و گرایش برخی از اعضای حزب به مبارزه مسلحانه و انشعاب با ایجاد جنبش مسلحانه جاما، زیر فشار نهادهای امنیتی فعالیت آشکار سیاسی حزب محدود شد. این محدودیت تا انقلاب ضد سلطنتی سال ۱۳۵۷ ادامه داشت.

تشکیل و سازماندهی حزب مردم ایران

نهضت خدایپرستان سوسیالیست از جریان‌های فکری و فرهنگی بود که به همت محمد نخشب و از به هم پیوستن چند محفل دانش آموزی و دانشجویی ایجاد شد. چندی بعد به دلیل اختلاف نظر در خصوص ورود به عرصه مبارزه سیاسی، برخی اعضا با رهبری نخشب جدا شده و نهضت مردم ایران را برای نقش آفرینی در عرصه سیاست ایران تشکیل دادند. (پیمان، ۱۴۰۲) این طیف از آنجایی که ایران را در آستانه یک انقلاب اجتماعی تصور می‌کردند برای ورود به عرصه مبارزه سیاسی تعجیل داشتند. با این حال این ورودشان مورد استقبال جامعه قرار نگرفت. از همین رو در اوایل سال ۱۳۳۰ طرح پیوستن به یکی از احزاب شناخته شده را پیگیری کردند. ابتدا در صدد ائتلاف و عضویت در حزب زحمتکش بر آمدند که مورد مخالفت مظفر بقایی قرار گرفت. (مهرجو، ۱۳۹۰: ۱۰۴-۱۰۳) سپس پیگیر همکاری با حزب ایران شدند. این مذاکرات به موافقت نامه‌ی همکاری ۸ ماده‌ای انجامید. (جریده جوانان ایران، ۱۳۳۱: ۱/۸ و ۴) بدین گونه، نهضتی‌ها در جستجوی یک سنگر سیاسی، به حزب ایران که مهمترین حزب جبهه ملی بود و افراد معتبر سیاسی در آن حضور داشتند، راه یافتند و با بهره گیری از امکانات حزب مذکور به تبلیغ افکار خود پرداختند. (کاظمیان، ۱۳۸۷: ۳۲) بعد از موافقت نامه هشت ماده‌ای گردانندگان نهضت در حزب ایران ادغام شدند. سازماندهی تشکیلاتی حزب ایران، بازسازی و برقراری نظم و انضباط در تشکیلات، افزایش آگاهی حزبی اعضا، سر و سامان دادن به سازمان جوانان حزب، دایرکردن روزنامه «ندای جوانان ایران» به عنوان ارگان سازمان، تشکیل حوزه زنان، نظم دادن به شعبه‌ها و ایجاد شعبه‌های جدید، تشکیل حوزه‌های صنفی و سپس ایجاد سازمان دهقانی و سندیکای کارگری از جمله تلاشهای نهضتی‌ها در رونق دادن به حزب ایران بود. (خسروپناه، ۱۴۰۰: ۲۲۰-۲۱۸)

با این حال طولی نکشید که اختلافات اعضای سابق حزب ایران با نهضتی‌ها در خصوص انقلاب، سوسیالیسم، جایگاه دین در عقاید سیاسی و اجتماعی و مواد دیگر نظیر نوع نگاه به نهضت ملی شدن نفت و دولت مصدق آشکار شد. سپس در انتخابات کنگره در تهران و برخی از شهرها که در آذر ماه برگزار شد، کاندیداهای مورد نظر نهضتی‌ها در مقابل رهبران شناخته شده حزب ایران انتخاب شدند. این موضوع رهبران

حزب ایران را نگران کرد و این اقدام حمل بر هدف نهضتی‌ها برای تسخیر حزب تلقی شد. همچنین برخی از اعضای حزب ایران نهضتی‌ها را متهم به ایجاد فراقسیون جداگانه‌ای در درون حزب کردند. همین ظن منجر به اخراج گروهی از نهضتی‌ها یعنی نخشب، راضی، مرجایی، نوشین و سمعی از حزب ایران شد. (اطلاعات، ۱۳۳۱: ۱) با تشکیل کنگره، اخراج برخی از اعضای نهضت نظیر راضی، نوشین و مرجایی پس گرفته شد ولی سمعی و نخشب از حزب کنار گذاشته شدند. (نکوروح، ۱۴۰۱) این برخورد به معنای پایان همکاری دو جریان بود. بدین ترتیب علیرغم تلاش و فعالیت اعضای نهضت، آنها نتوانستند حزب ایران را که در حقیقت حزبی اصلاح طلب و دارای اندیشه سیاسی غیر دینی بود، به نهادی انقلابی و با ایدئولوژی سوسیالیستی - اسلامی تبدیل کنند. در نتیجه زمینه جدایی کامل این دو گروه بعد از ماجراهای کنگره پنجم حزب ایران فراهم شد و نهضتی‌ها «جمعیت آزادی مردم ایران» را برای فعالیت ایجاد کردند. (مردم ایران، ۱۳۳۱: ۱/۱۴ و ۴)

این جمعیت بر اساس تحلیل دورانی خود، جامعه ایران را در آستانه گذار به یک تحول اجتماعی ارزیابی و در راستای تحقق آن، برنامه‌ای را مبتنی بر یک ایدئولوژی تبلیغ می‌کرد. این ایدئولوژی مورد نظر، سوسیالیسم بر پایه خداپرستی بود که در عین توجه به سوسیالیسم بر هویت دینی در شکل امر توحیدی تأکید داشت. (مردم ایران، ۱۳۳۱: ۱/۱۵ و ۴) علاوه بر این، حزب در ذیل این ایدئولوژی، برنامه‌ی سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مورد نظر را دنبال می‌کرد. دفاع از استقلال و تمامیت ارضی، کوشش در راستای تکمیل حاکمیت ملی دموکراتیک، عمومی کردن تمام منابع طبیعی و بهره‌برداری سوسیالیستی و ملی از آنها، بسط و توسعه ماشینیزم، واگذاری زمین زراعتی به کشاورزان و بسط مالکیت اجتماعی، ملی ساختن صنایع سنگین، تهیه وسایل فرهنگی و بهداشتی برای همه، مبارزه با افکار مادی و خرافی، پشتیبانی از مبانی اسلام برای تقویت ایمان، رشد فکری و اخلاقی اجتماع، تامین حقوق زنان و تحکیم خانواده از جمله مهمترین خواسته‌هایی بود که حزب در پی تحقق آنها بود. (مردم ایران، ۱۳۳۱: ۱/۱۱ و ۴)

بعد از کودتای ۲۸ مرداد سال ۳۲ اعضای جمعیت با همراهی نهضت مقاومت ملی به فعالیت و مبارزه خود ادامه دادند. چندین تظاهرات در سالگرد وقایعی نظیر سی ام تیر ۱۳۳۱، ملی شدن نفت و دیگر یادواره‌های ملی و مردمی برگزار کردند. با این حال لزوم سازماندهی مجدد نیروها و ضرورت ایجاد حزب برای سماندهی و رهبری امر مبارزه موجب شد تا در هفتم اسفند ماه ۱۳۳۳، جمعیتی‌ها نام تشکل خود را به «حزب مردم ایران» تغییر دهند و بدین گونه حزب مردم ایران تشکیل شد. محمد نخشب، حسین راضی، معین الدین مرجایی، علی اکبر نوشین از جمله اعضای مهم حزب بودند. (پیمان، ۱۴۰۲) نخشب نخستین دبیر کل حزب بود و پس از سفر وی به آمریکا، حسین راضی به دبیر کلی حزب رسید که از هیئت موسسان جبهه ملی دوم و مسئول رسیدگی به امور جبهه ملی در اروپا بود.

فعالیت حزب عمدتاً از زمان تغییر نام تا اواخر دهه سی به صورت مخفیانه و در همراهی با نهضت مقاومت ملی تعریف می‌شد. پس از آن و از اواخر دهه سی فضای سیاسی ایران به دلایلی نظیر نزدیکی انتخابات آمریکا و ورود کندی دموکرات به صحنه سیاست آمریکا که منتقد سیاست‌های آیزنهاور بود، وخیم شدن اوضاع اقتصادی ایران و تحولات جدیدی که در نقاط مختلف جهان از جمله خاورمیانه و به خصوص در عراق و ترکیه روی داد، تغییر کرد و شاه به خاطر بیم از سقوط به گرفتن ژست آزادیخواهی و وعده انتخابات آزاد سوق داد. (نکوروح، ۱۳۹۳: ۳۶-۳۷) بواسطه این شرایط، حزب مردم ایران توانست اولین کنگره حزب را با حضور نمایندگان تهران، شیراز، مشهد، کاشان، بندر پهلوی، اهواز، آبادان و رشت در فروردین و اردیبهشت سال ۱۳۴۱ برگزار کند. (مجموعه آثار دکتر محمد نخشب، ۱۳۸۱: ذیل پیوست «گزارش اولین کنگره حزب مردم ایران») طی این کنگره بود که حزب توانست ایدئولوژی و برنامه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مورد نظر خود را ارائه کند.

برنامه حزب مشتمل بر ارائه تحلیل دورانی، استراتژی گذار و بیان مشخصه‌های نوع سوسیالیسم مورد نظرشان (سوسیالیسم تحقیقی) در این کنگره تشریح و در قالب متون مختلف منتشر شد. با این حال، چندی بعد از برگزاری کنگره مذکور، برخی اعضای حزب همچون کاظم

سامی و حبیب‌الله پیمان از عملکرد غیر انقلابی حزب و عمل در چارچوب جبهه ملی، ابراز ناخرسندی کرده و بدون اطلاع مردم ایرانی‌ها، تشکیلات انقلابی جاما را ایجاد کردند. (یادنامه دومین سالگرد شهادت دکتر سامی، ۱۳۶۹: ۲۰) با افشای فعالیت مخفیانه جاما و دستگیری اعضای این حزب توسط ساواک، اعضای اصلی حزب مردم ایران نیز به دلیل شائبه حضور و همراهی در تشکیلات جاما دستگیر و با سخت‌گیری نهادهای امنیتی مواجه شدند. (سیر تاریخی جنبش انقلابی مردم ایران، بی تا: ۱۸) اگرچه بعد عدم دخالت و همراهی مردم ایرانی‌ها با جامایی‌ها مشخص شد و آنها آزادی خود را به دست آوردند، با این حال، ساواک آنها را مجبور کرد تا توقف فعالیت‌های حزب را اعلام کنند. از همین رو، حزب بیانیه‌ای را مبنی بر توقف فعالیت انتشاراتی خود صادر کرد. (پیمان، ۱۴۰۲)

پس از آن، مردم ایرانی‌ها به سمت سیاست صبر و انتظار مورد نظر جبهه ملی‌ها گرایش پیدا کردند. از این رو فعالیت مردم ایرانی‌ها به برگزاری جلسات و محفل‌های خصوصی اعضای رهبری محدود شد. پس از چند سال فعالیت در این قالب، به دلیل منحل شدن جبهه ملی سوم، مردم ایرانی‌ها اقدام به ایجاد کمیته بین احزابی با حضور احزاب دخیل در نهضت ملی کردند. این خود باعث شد هنگامی که دور انقلابی شدن جامعه تند شد، مردم ایرانی‌ها بتوانند مجدد تشکیلات خود را سازماندهی کنند و اعلامیه همراهی با انقلاب صادر کنند. با وقوع انقلاب اسلامی نیز، چند بیانیه در راستای حمایت از نظام جدید صادر و همراه با جبهه ملی به فعالیت و همکاری با انقلابیون اقدام کردند. (همان)

تحلیل دورانی حزب از وضعیت موجود

حزب مردم ایران در راستای تبیین ایدئولوژی و برنامه‌های خود مجموعه متونی را به خصوص در کنگره اول تهیه و منتشر کرد. «خصوصیات سوسیالیسم مردم ایران مصوبه اولین کنگره حزب مردم ایران»، «گزارش اولین کنگره حزب مردم ایران»، «قطعنامه اولین کنگره حزب مردم ایران»، «پیام اولین کنگره حزب مردم ایران به سردار شکست ناپذیر نهضت ملی ایران»، «پیام اولین کنگره حزب مردم ایران به آقای بن خده رئیس دولت موقت الجزائر»، «پیام اولین کنگره حزب مردم ایران به همفکران خارج از کشور» و «پیام اولین کنگره حزب مردم ایران به شورای مرکزی جبهه ملی ایران»، از جمله مهمترین متون مورد اشاره است. در کنار این متون، دو کتاب «مردم ایران در آستانه یک تحول اجتماعی» و «هدفها و دو اصل از سوسیالیسم مردم ایران» نیز توسط حبیب‌الله پیمان در زمان عضویتش در این حزب با نام مستعار «پایدار» منتشر شد. مجموع این متون و تحلیل آنها می‌تواند راهگشای فهم ما از ایدئولوژی و برنامه‌های حزب مذکور باشد.

مطابق طرح ارائه شده در این متون، مردم ایرانی‌ها یک تحلیل تاریخی و دورانی از جامعه ایران داشتند. بنا به این تحلیل و به زعم آنها انقلاب مشروطیت نقطه تحول عظیم در تاریخ اجتماعی کشور بود که می‌خواست با یک تحول اساسی «همه زنجیرهای اسارت و عقب ماندگی جامعه کهن را گسیخته، ملتی آزاد و کشوری آباد» سازد؛ اما نفوذ استعمار و پشتیبانی همه جانبه از ارتجاع داخلی باعث سرکوبی و شکست آن انقلاب شد. بعد از آن نیز علی‌رغم اینکه قیام‌ها و مبارزات آزادی‌خواهانه مردم ادامه داشت؛ استعمار و ارتجاع با یک کودتا و برقراری دیکتاتوری، سرکوبی قطعی جنبش‌های آزادی‌خواهانه در قالب مشروطه‌خواهی را رقم زدند و همه آثار انقلاب مشروطیت از بین رفت. (مجموعه آثار دکتر محمد نخب، ذیل پیوست «قطعنامه اولین کنگره حزب مردم ایران») در ادامه این ارزیابی آمده است که سقوط دیکتاتوری رضا شاهی در شهریور ۲۰، امکان مجددی را برای نهضت‌های آزادی‌خواه فراهم کرد؛ اما «ضعف نیروی متشکل ملی و ضربات مداوم استعمار و ارتجاع داخلی و نداشتن برنامه و خط مشی روشن و مناسب» موجب گردید تا این فرصت تاریخی نیز از دست برود و استعمار و عوامل دست نشانده آن و سرمایه‌داران و فئودال‌های مزدور دوباره بر عرصه تسلط یابند. به گونه‌ای که پس از کودتای ۲۸ مرداد، در عرصه‌های سیاسی و اقتصادی، همه حقوق و آزادی‌های اساسی از مردم سلب و سیاست استبدادی جای آن را گرفت. (پایدار، بی تا الف: ۳-۱)

افزون بر این، قانون اساسی زیر پا گذاشته شد؛ سرنوشت ملت به دست استعمار سپرده شد؛ استقلال ظاهری کشور با بستن پیمان‌های مختلف و شرکت در دسته بندی‌های نظامی به خطر افتاد؛ نفوذ استعمار موجب وابستگی اقتصاد ما به سرمایه‌داری و امپریالیست غرب و این امر مانع از رشد و توسعه کشاورزی و صنعت و غیره شد؛ منابع نفتی غارت، درآمد ملی کاهش و دولت روی به قرضه‌های ملی آورد و در برابر آن هیچ اقدام اصلاحی انجام نشد؛ اقتصاد کشور نیز ورشکسته و فشار زیادی بر دوش مردم وارد آمد. در عرصه اجتماعی نیز استعمار که در پی نابودی همه ارزش‌های اخلاقی و انسانی و مبانی عقیدتی و ایمان ملت بود، فساد و تباهی را رواج و بی‌ارادگی را تقویت کرد. بدین ترتیب مردم ایرانی‌ها جامعه ایران را بواسطه حضور استعمار و استبداد و ارتجاع داخلی در سراسری فساد و بدبختی می‌دیدند. البته، در کنار این نتیجه‌گیری پایانی، آنها یادآوری می‌کنند که با همه این توصیف، مبارزه آشتی‌ناپذیر مردم ستم‌دیده و محروم به خاطر «آزادی-عدالت-رفاه و خوشبختی» ادامه دارد. (مجموعه آثار دکتر محمد نخشب، ذیل پیوست «قطعنامه...») و حتی وارد مرحله تازه‌ای شده است:

... هم اکنون یکبار دیگر مبارزان سرسخت و آشتی‌ناپذیر میهن، به پا خواسته‌اند تا با قدرت لایزال توده‌های رنجیده و ستم کشیده طومار هیئت حاکمه گرگ صفت را در هم پیچند به پا خواسته‌اند تا زنجیرهای اسارت را از دست و پای میلیون‌ها دهقان رنج‌دیده و محروم ایرانی بگسلند و به دوران نظام ظالمانه فئودالی و مالک و رعیتی پایان بخشند: بپا خواسته‌اند تا آزادی، این مسلم‌ترین حق طبیعی انسان را به دست آورده؛ حاکمیت را به ملت بازگردانند؛ قیام کرده‌اند تا دستهای کثیف و خون آلود هیئت حاکمه و اربابان غارتگر خارجی آنان را قطع و سرنوشت خود را بدست گیرند. ما نهضتی بزرگ در پیش داریم و ضرورت یک جنبش عمیق کاملاً احساس می‌گردد... اصلاح اوضاع اجتماعی ما با اقدامات سطحی و ظاهری عملی نیست. هر نوع رفرمی، کار یک نقاشی و رنگ و روغن را بر ساختمان سست پی و ستون شکسته‌ای می‌کند، دیر یا زود این بنا فرو می‌ریزد اما چه بهتر که این خرابی به دست مهندسی انجام گیرد که بخواهند بجای آن کاخی مستحکم بنا کنند که در آن تمامی ملت امکان بهره‌مندی از مزایای یک زندگی راحت و شرافتمندانه را بدست آورند. (پایدار، همان: ۲۱-۲۰)

بدین ترتیب این حزب همچون نهضتی‌های سابق جامعه ایران را در آستانه یک انقلاب اجتماعی و تحول اساسی ارزیابی کرده است. تحقق این تحول نیز به‌زعم آنها نیازمند شناخت دقیق عوامل و به‌خصوص «برگزیدن یک راه صحیح و مجهز شدن به اصولی مشخص و قاطع» بود. (همان) بنابراین مطابق این تحلیل حزب مردم ایران، اگرچه وزیدن نسیم فرحبش آزادی موجب فعالیت مجدد نیروهای ملی و آزادی خواهان شد اما تفوق روحیه خودخواهی و فردی مانع از ایجاد تشکیلات منظم اجتماعی برای تحقق خواست‌های دموکراتیک شد. در نتیجه زمینه قدرت یابی مجدد نیروهای هوادار استبداد فراهم شد. لذا در ادامه مسیر نهضت ملی و در رویارویی با قدرت‌های ضد ملی و ارتجاعی باید شرایط لازم را برای تحقق خواست‌های سوسیالیستی و دموکراتیک فراهم کرد. از همین رو کارگزاران حزب با تاسی به این گذشته و در مدار تحلیل ارائه شده می‌کوشیدند در عرصه مبارزات سیاسی و اجتماعی جامعه دوره زیسته نقش‌آفرینی کنند.

افزون بر این به زعم آنها و با تاسی به تجربیات جهانی، تحقق هر گذاری در دو صورت یا دو شکل امکان‌پذیر بود. یکی تغییر و تحول تدریجی نظام اقتصادی و تولیدی - نظیر تحولی که در تبدیل نظام فئودالی به نظام سرمایه‌داری در غرب رخ داد- که تحقق آن مستلزم سپری شدن زمانی طولانی بود. در این شکل از تحول در کنار عوامل متعدد، عوامل اقتصادی و مادی و عامل انسانی یعنی فکری و ایدئولوژیک یا بیداری فکری مردم نقش پر اهمیتی داشته است. به گونه‌ای که در جامعه غربی ابتدا عامل انسانی و تحول فکری و عقیدتی و ایدئولوژیک رخ داد و فکر مردم در خصوص مناسبات اجتماعی تغییر پیدا کرد و آزادی و آزاد شدن از چرخه ارباب رعیتی و حق خواهی برای آزاد زیستن خواستی همگانی شد. سپس در پی این تحول فکری، عوامل اقتصادی نیز کمک کرد تا تحول از دوره فئودالیت به دوره سرمایه‌داری رقم بخورد. در همین خصوص پیمان از اعضای حزب نوشته است:

آنچه به این انقلابات رنگ می‌داد همان آرمان‌ها و شعارهای آزادی و برابری بود و همین آرمان‌ها و ایده‌های زیبا بود که توده‌های مردم را به حرکت درآورد، اگر اعتقاد و ایمان باین آرمان‌های مقدس و انسانی نبود هیچگاه چنان فداکاری‌ها و صحنه‌های با شکوهی از مبارزه و پیکار ایجاد نمی‌گشت... انقلاباتی از نوع انقلاب کبیر فرانسه مشخص یک چنین تحولی است. (همان، ۲۸-۲۳)

با این حال، پیمان با ارزیابی که از جامعه ایران داشت، این شکل از تحول را هم‌خوان با تجربه تاریخی جامعه ایران نمی‌دید. به باور او ایران هنوز جامعه‌ای با اکثریت روستایی گرفتار در مناسبات ظالمانه نظام فئودالی و بزرگ مالکی است و برقراری این مناسبات اجتماعی و اقتصادی حاکی از این است که تحول در این شکل در ایران رخ نداده است. لذا تحول در این شکل را که لازم است ابتدا سیستم اجتماعی و وضع طبقاتی تغییرات عمیق و قطعی کند و قدرت تولیدی و اقتصادی بدست طبقات جدیدی افتد تا به دنبال آن قدرت‌های سیاسی نیز از طبقه حاکم قدیم به طبقه جدید منتقل گردد را هم‌خوان با تاریخ اجتماعی و اقتصادی ایران نمی‌دید. (همان، ۵۹-۵۳)

نوع دوم تحول مربوط به جوامعی است که در آنها، نظام کهنه عدم شایستگی خود را در جوابگویی به احتیاجات توده مردم ثابت کرده و تحولات و عوامل بی‌شماری، موجب بیدار فکری و رشد و آگاهی اجتماعی مردم می‌شود. لذا نارضایتی در میان طبقات مختلف گسترش می‌یابد و آرمان‌ها و اصولی را به عنوان شعار خود تعیین و به مبارزه بر می‌خیزند. از آنجایی که در این جوامع هنوز طبقات اجتماعی نیرومند نشده و قادر به تصاحب قدرت از مسیر کلاسیک نیستند، یک گروه سیاسی و انقلابی بر مبنای همان آرمان‌ها با یک عمل سریع قدرت سیاسی و حکومتی را از طبقه حاکمه سلب و خود جانشین آن می‌شوند و سپس دست به تحول و دگرگونی در کلیه شئون اجتماعی می‌زنند. (همان، ۶۰)

به زعم مردم ایرانی‌ها این نوع از تحول هم‌خوان با تحولات وقت جامعه ایران بود. از همین رو استراتژی آنها برای گذار در ایران از این نوع دوم تعریف شد. به عبارتی آنها به این برداشت رسیدند که اکنون اکثریت مردم ایران از فقر و بیکاری و مناسبات اجتماعی و اقتصادی نظام ظالمانی کنونی نراضی هستند و همین نارضایتی زمینه لازم را برای تحرک در مسیر تحول مهیا کرده است.

ایدئولوژی گذار در بیان مردم ایرانی‌ها

مردم ایرانی‌ها در مواجهه با این پرسش که چرا علی‌رغم فراهم بودن شرایط اقتصادی و مادی جنبش آزادی خواهی مردم هنوز به حرکت در نیامده است یا وقتی نیز به حرکت درآمده خیلی زود شکست خورده است؟ به تبیین ایدئولوژی گذار پرداختند. به زعم آنها جنبش به صورت بالقوه وجود دارد و برای بالفعل شدن آن «عامل ایدئولوژیک، فکری و عقیدتی» لازم است. بر اساس این ارزیابی در ایران پیش از مشروطه به خاطر ضعف استعمار، ارزش‌های انسانی سر لوحه مبارزات اجتماعی و آزادیخواهانه و عامل تحقق انقلاب مشروطه بود؛ اما با گسترش استعمار، پایه‌های وحدت فکری و معنوی ملت متزلزل و تشتت و بی‌ایمانی و انحطاط در همه جای جامعه رسوخ پیدا کرد؛ و همین متزلزل موجب شد تا در دهه‌های پس از انقلاب مشروطه و علیرغم وجود عوامل لازم، تحول صورت عمل به خود نگیرد. (پابداری، ۶۳-۶۱) از این رو، جنبش کنونی ایران وقتی می‌تواند صورت واقعیت و عمل به خود گیرد که ضروریات و علل آن موافق با افکار و عقاید و ایمان عمومی باشد و یا خود ایمانی جدید ایجاد کنند. (همان، ۷۸) به عبارتی آنچه موجب بروز و ظهور جنبش کنونی ایرانی خواهد شد: «عامل ایدئولوژیک است یعنی رسوخ افکار و عقاید انقلابی و ترقیخواهی در بین مردم یعنی ایجاد ایمان و اعتقاد نسبت به شعارها و هدف‌های انقلاب و نفوذ آن در روح و فکر مردم.» (همان، ۳۵) پیمان عضو و نظریه پرداز این حزب در ادامه و در راستای تدوین محرک ایدئولوژیک جنبش، به فرهنگ اسلامی رجوع می‌کند و می‌گوید مجدداً باید فرهنگ اسلامی الهام بخش آرمان‌های انقلاب شود و تحول مورد نظر را به پیش راند. به بیان او از همان مشروطه اصول و مبانی عقیدتی اسلام موید ایده‌های انقلاب یعنی آزادی و عدالتخواهی بود و فرهنگ اسلامی که عامل مهم و موثر پیوستگی و وحدت در میان مردم بود، اکنون نیز برای حصول به موفقیت جنبش لازم و کاراست:

فرهنگ اسلامی مملو از ارزش‌های انسان دوستی، عدالتخواهی و آزادی و برابری است و در آن کمال‌طلبی و حقیقت‌جویی و مخالفت با ظلم و ستم به شکل قاطع و وسیعی تشویق گردیده است. روح آرمانخواهی و حق‌پرستی و نوع‌دوستی را در انسان پرورش می‌دهد و ارزش‌های کمال‌طلبانه را جانشین امیال پست می‌کند. روح اسلام روح دینامیک و مترقی و تکامل‌جوی است. (همان، ص ۹۰)

بدین ترتیب داشتن یک ایدئولوژی مشخص ضرورت تحقق‌گذار دانسته شد که باید مشخصه‌هایی معطوف به جامعه ایرانی داشته باشد. اول اینکه، ایدئولوژی مورد نظر باید «ارزش‌ها و ضروریات قطعی» یک تحول و جنبش اجتماعی را اعلام کند که پاسخگوی احتیاجات زمان و مبتنی بر ناموس تکامل باشد. دوم اینکه، کشش و جذابیت لازم برای «جلب ایمان و اعتقاد اکثریت مردم ایران» را در بر داشته باشد؛ و سوم اینکه این طرز و تفکر و ایده مشترک باید بتواند «همه فضائل انسانی افراد را نیرو بخشیده، روح گذشت و فداکاری، بشر دوستی و آزادیخواهی را جانشین خودخواهی‌های پست و لذات زودگذر مادی... و میل به ترقی و تحرک و شوق به پیشرفت و تکامل را جانشین کهنه پرستی و خمودگی فکر» سازد (همان، ۹۳-۹۲). به عبارتی تنها با تکیه بر «عوامل اخلاقی و انسانی» است که می‌توان ملت ایران را در راه یک جنبش اصیل و اجتماعی بسیج کرد؛ یعنی هر نوع تغییر و تحولی وقتی به سود جامعه تمام می‌شود که بر مبنای عامل انسانی و اخلاقی استوار گردد (همان). بدین گونه در پی رسیدن به یک مبنای فکری و عقیدتی که موجب تقویت روح حق‌طلبی، انسان دوستی و عدالتخواهی شود، به طرز فکر خداپرستی برگشتند؛ و بیان شد که جامعه مسلمان ایران باید خدا را به عنوان «سرچشمه و منبع عدل و فضیلت و محرک روح انسان‌دوستی و کمال‌طلبی» بشناسد و ایمان بخدا الهام بخش مبارزه در راه آزادی انسان از تمام زنجیرهای اسارت زندگی، تلاش در راه شکستن دیوارهای جهل و عقب ماندگی و بالاخره پیکار علیه هرگونه ظلم و ستم، استعمار و استثمار شود و موجب استقرار اصول برادری و برابری گردد: ... ما معتقدیم که یک خداپرست واقعی نمی‌تواند عدالتخواه نباشد، نمی‌تواند نسبت به سرنوشت خود و هم نوع خود بی‌اعتنا بماند، نمی‌تواند در مبارزه علیه استعمار و بردگی اقتصادی شرکت نکند و بالاخره نمی‌تواند دشمن ظالم و یار مظلوم نباشد. یک خداپرست واقعی برای زندگی بدون هدف و ایده‌آل ارزش قائل نیست و نمی‌تواند به اخلاق و انسانیت ایمان نداشته باشد... ما پیروزی کامل جنبش اجتماعی ایران را در گرو تقویت و نیرومندی روح عدالتخواهی، انسان‌دوستی و فضائل اخلاقی می‌دانیم... با اشاعه چنین ارزش‌ها و آرمان‌هایی است که می‌توان شور مبارزه و پیکار را در میان مردم ایجاد و امید به آینده را تقویت کرد... تا به تدریج جنبش و حرکت در توده‌های مردم به وجود آید، دامنه پیکار هر روز وسیعتر و شدت قوت آن افزایش یابد. همزمان با اوج گرفتن مبارزه روح ایمان و اعتقاد بمبانی و ارزش‌های مورد نظر تقویت می‌گردد... سرانجام انسان‌هایی با روح بزرگ، سری پر شور و قلبی آکنده از عشق به آرمان و ایده مقدس خویش، از میان مردم برمی‌خیزند و با عملیات قهرمانی خود تاج پیروزی را بر سر ملت و توده‌های اسیر می‌گذارند. (همان، ۹۷-۹۵)

مشخصه‌های تحول سوسیالیستی و دمکراتیک مورد نظر حزب

مردم ایرانی‌ها تحقق یک تحول سوسیالیستی و دموکراتیک را در راستای «رهایی از فقر و بدبختی و ایجاد قدرت خلاقه و پیشرو جامعه ایران و بنای ایران فردا» و «نیل به یک جامعه سوسیالیستی یعنی استقرار عدالت اجتماعی، ریشه کن کردن استثمار انسان از انسان، استقرار حاکمیت مردم بر روابط اقتصادی و سیاسی و پیشروی به سوی یک جامعه بی طبقات را هدف اجتماعی اجتناب ناپذیر» دنبال می‌کردند. (مجموعه آثار دکتر محمد نخشب، ذیل پیوست «خصوصیات سوسیالیسم مردم ایران مصوبه اولین کنگره حزب مردم ایران») حاکمیت کامل و قاطع ملت بر سرنوشت کشور، بازگرداندن حقوق و آزادی‌های اساسی به مردم، خاتمه دادن به حکومت غاصبانه کودتا، پایان بخشیدن به روش استبدادی و مطلق‌العنانی و برقراری حکومت ملی و قانونی، تامین استقلال کامل سیاسی از طریق خروج از سنت و دیگر پیمان‌نامه‌های نظامی، اتخاذ سیاست بی طرفی مثبت و قبول اصل همزیستی مسالمت آمیز و همکاری با ممالک غیر متعهد خواست‌های سیاسی، ریشه کن ساختن

فقر و بیکاری تهیه کار نان فرهنگ و بهداشت برای همه، تامین استقلال اقتصادی کشور، اعاده حقوق ملت در مسئله نفت، اتخاذ سیاست اقتصادی ملی، انجام سریع برنامه‌های رشد و توسعه اقتصادی، تقویت تولیدات داخلی و توزیع عادلانه ثروت، تجدید سازمان اداری و متناسب کردن آن با احتیاجات کشور و مبارزه با بوروکراسی از جمله مهمترین خواست‌هایی بود که این حزب در مدار تحول سوسیالیستی به دنبال تامین آنها بود. (همان، ذیل پیوست «قطعنامه...») در همین رابطه آنها در پیامی به مصدق یادآور شدند که در رژیم منحط کودتا «امکان هرگونه نقد و بحث و برخورداری از آزادی‌های مصرح در قوانین موجود» از بین رفت و حزب مردم ایران به منظور جستجوی «راه آینده» برای خدمت به مردم تشکیل شده است. بدین ترتیب آنها خود را در ادامه مسیر دولت ملی می‌دانستند و به دنبال تحقق خواست‌های نهضتی بودند که چندی پیش در برابر استبداد و استعمار شکست خورده بود. همین موضوع را نیز در پیامشان به رهبر نهضت ملی تصریح داشتند: در مسیر خود به «رهبری خردمندانه آن جناب در جریان ملی شدن نفت، تامین حاکمیت ملی، قطع نفوذ بیگانگان، طرح و اجرای قوانین مترقی اقتصادی و اجتماعی در اداره امور عمومی، اتخاذ سیاست مستقل اقتصادی و سیاسی و پیروی از سیاست عدم تعهد در قبال بلوک‌ها» توجه خواهند داشت. (مجموعه آثار دکتر محمد نخشب، ذیل پیوست «پیام اولین کنگره حزب مردم ایران به سردار شکست ناپذیر نهضت ملی ایران»)

گویاست که مردم ایرانی‌ها جنبش سوسیالیستی مورد نظر خود را «مرحله تکاملی نهضت ضد استعماری ملت ایران» معرفی می‌کردند. (پایدار، بی تا ب: ۳۱) و می‌خواستند با الهام از شیوه و راه مصدق برای «استقرار اصول سوسیالیسم مردم ایران... بر مبنای اخلاقی و مبنای جاویدان طرز فکر خداپرستی» تلاش کنند تا روز پیروزی مردم را نزدیک سازند. (مجموعه آثار دکتر محمد نخشب، همان) این خواست تحول سوسیالیستی و دموکراتیک در تمام متون منتشر شده از سوی مردم ایرانی‌ها مشهود است. برای نمونه در پیام کنگره به همفکران خارج کشور نیز تأکید شد که در روز رهایی مردم ایران «سوسیالیسم مردم ایران سرود انسانی قرن را بدرقه پیروزی ملت و ملت‌ها سازیم.» (همان، ذیل پیوست «پیام اولین کنگره حزب مردم ایران به همفکران خارج از کشور») و یا در پیامی به «بن خده رئیس دولت موقت الجزایر» ضمن اعلام همبستگی و همراهی با نهضت ضد استعماری الجزایر و تأکید بر اینکه دلاوری‌های مسلمانان مجاهد الجزایر همیشه الهام بخش آنها بوده است، یادآور شدند که «ما امروز سرود انسانی سوسیالیسم مردم ایران را با منطق ثابت و جاویدان خداپرستی و پایه‌های محکم اخلاقی هماهنگ ساخته ارمغان سازندگان جهان نو» خواهیم کرد. (همان، ذیل پیوست «پیام اولین کنگره حزب مردم ایران به آقای بن خده رئیس دولت موقت الجزایر») به زعم مردم ایرانی‌ها تحقق این گذار سوسیالیستی و دموکراتیک، تنها از طریق ایجاد یک حزب فراگیر و جبهه‌ای ملی امکان پذیر بود. در همین خصوص در پیامی «به شورای مرکزی جبهه ملی ایران» تأکید کردند که «سربازان درست اندیش حزب مردم ایران در صفوف مقدم جبهه ملی پیکار آزادیبخش را دنبال می‌کنند» و تحقق هدف‌های جبهه ملی و پیروزی نهایی مردم ایران که «منوط به تدوین برنامه‌های مترقی و تجهیز توده‌ها و وحدت عمل عناصر و دستجات ملی است» پیگیری خواهد شد و جبهه ملی نیز باید در راه «تامین وحدت سازمانی و فکری نیروهای ملی و پی ریزی یک قدرت واحد و متشکل» کوشش نماید. (همان، ذیل پیوست «پیام اولین کنگره حزب مردم ایران به شورای مرکزی جبهه ملی ایران») به عبارتی مردم ایرانی‌ها برای تحقق گذار در پی ایجاد یک جبهه ملی فراگیر بودند. به همین منظور است که آنها به دنبال «جامعیت بخشیدن به نهضت و شرکت دادن همه طبقات محروم در مبارزه به رهبری جبهه ملی از راه اتخاذ روش‌های مبارزه و مقاومت منفی» بودند. به زعم آنها جبهه فراگیر ملی پس از تشکیل بایستی «یک مبارزه وسیع و دامنه دار» را با یک «رهبری قاطع، متمرکز، آگاه از هدف‌ها و آرمان‌های توده ملت و آشنا به تاکتیک‌های مبارزه» شروع می‌کرد. خود مردم ایرانی‌ها نیز در طی این مبارزه پدیده در تلاش بودند تا «با ایجاد یک قدرت نیرومند اجتماعی از زحمتکشان و نیروهای مترقی نقش تاریخی خود را ایفا» کنند و با «تامین حاکمیت کامل اجتماع بر منابع و وسائل تولیدی» و «استقرار حاکمیت کار به جای پول و سرمایه» رسالت تاریخی خود را به سرانجام برسانند و کارگران و دهقانان و زحمتکشان مالک دسترنج خود شوند. بدین ترتیب عمده وظیفه‌ای که مردم ایرانی‌ها در مسیر تحول سوسیالیستی و دموکراتیک

برای خود در نظر داشتند بیشتر حول محور ایجاد تشکل مردمی حق طلب و عدالت خواه، بالا بردن سطح آگاهی توده مردم و تقویت روح ترقی خواهی بود تا بتوانند از این طریق تحول و انقلاب اجتماعی ایران را در جهت سوسیالیستی سوق دهند؛ چرا که به زعم آنها تنها تحول سوسیالیستی منجر به رهایی مردم زحمتکش از اسارت نظام پوسیده و ظالمانه فعلی خواهد شد. در همین خصوص تأکید داشتند که حزب با اشاعه مترقی ترین تئوری اجتماعی سوسیالیستی و تقویت ارزش های انسانی و اخلاقی و نیرو گرفتن از مبانی عقیدتی در راه انجام یک تحول عمیق در تمام شئون اجتماعی گام بر می دارد. (همان، ذیل پیوست «قطعنامه...»)

بنا به آنچه که در خصوص برنامه های جمعیت گفته شد می توان به شکل خلاصه اضافه کرد که این حزب در عرصه سیاسی به دنبال براندازی نظام سلطنتی و برقراری نظامی دموکراتیک و حکومتی ملی و در عرصه های اجتماعی و اقتصادی به دنبال تحولی سوسیالیستی بود. برای تحقق این خواست، حزب یک برنامه ی دو مرحله ای در دستور کار خود داشت. در مرحله اول حزب بنا داشت تا یک مبارزه فراگیر بر پایه سه خواست آزادی، برابری و ایمان به خدا را در راستای تحقق آزادی و دموکراسی و حاکمیت ملی تدارک بیند. در این مسیر، آنها بر اصل استقلال و سیاست موازنه منفی تأکید و برای استقرار حاکمیت قانون که به زعم آنها مقدمه گذار به دموکراسی بود، تلاش می کردند. در مرحله دوم نیز حزب در برنامه خود به دنبال برقراری و استقرار نوعی سوسیالیسم انسانگرا بود.

سوسیالیسم تحققی مورد نظر مردم ایرانی ها

مردم ایرانی ها از سوسیالیسم مورد نظر خود تحت عنوان «سوسیالیسم تحققی» یاد کردند. به زعم آنها این سوسیالیسم از «تکامل تئوری های دنیای پیشرفته» و «برخورد با معتقدات ریشه داری که بنیاد ارزش های انسانی و اخلاقی مردم را تشکیل می دهد» شکل گرفته و در مسیر تکامل خود به پیش می رود. این سوسیالیسم تحققی آنها بر پنج اصل انسانی، دموکراتیک، فلسفی، ملی و جهانی تکیه دارد. «اصل انسانی» بدین معنا است که لازمه تحقق سوسیالیسم و پیشروی به سوی یک جامعه بی طبقه بالا رفتن «سطح درک اجتماعی زحمتکشان و تقویت نیروهای حق طلبی و عدالت خواهی و تشکل همه نیروهای ترقی خواه» اجتماع است. به عبارتی به زعم مردم ایرانی ها، سوسیالیسم تحققی برخلاف افکاری که مقدرات اجتماعی انسان ها را صرفا زاده عوامل دیگری مستقل از اراده و خواست آگاهانه آنها می دانند، بر این باور است که «هر جامعه ای با بسیج نیروهای خلاقه انسان های زحمتکش و اسیر، با تقویت نیروهای حق طلبی و عدالت خواهی و تشکل منطقی دهقانان - کارگران و سایر زحمتکشان یدی و فکری و نیرومند ساختن قدرت اجتماعی مردم»، قادر است به سوی استقرار حاکمیت و مالکیت اجتماع بر وسائل تولید و روابط اقتصادی و سیاسی و ایجاد یک جامعه فارغ از استثمار انسان از انسان پیشروی نماید. (همان، ذیل پیوست «خصوصیات سوسیالیسم مردم ایران مصوبه اولین کنگره حزب مردم ایران»)

دوم اینکه در سوسیالیسم تحققی «اصل دموکراتیک» جایگاه ویژه و پر اهمیتی دارد؛ یعنی «سوسیالیسم و دموکراسی لازم و ملزوم و مکمل یکدیگرند و دو جنبه از یک حقیقت حکومت مردم بر مردم» هستند. به عبارتی در سوسیالیسم تحققی «برابری اقتصادی مبنای تاریخی و منطقی دموکراسی و لازمه تحقق و تضمین حاکمیت واقعی اجتماع بر روابط سیاسی و اقتصادی» است؛ یعنی آنجا که استثمار و نابرابری در قدرت های مادی و اقتصادی وجود دارد، آزادی مفهوم ندارد. لذا به زعم مردم ایرانی ها تامین و تضمین پایدار و اطمینان بخش مالکیت و حاکمیت اجتماع بر منابع و وسائل تولید و جلوگیری از تسلط یک فرد یا یک طبقه و گروه بر مقدرات و سرنوشت مردم از راه «تامین آزادی سیاسی و استقرار اصول دموکراسی» خلق امکان پذیر است. (همان)

«اصل فلسفی» سومین اصل از تکیه گاه های سوسیالیسم تحققی است. این پشتوانه فلسفی سوسیالیسم تحققی بر این تأکید دارد که:

«آنچه جنبش سوسیالیستی را از خطر انحراف باز می دارد و همه نیروها را در یک جامعه سوسیالیستی برای همیشه و به طور مطمئن در جهت

بهتر ساختن شرایط حیات و تامین سعادت واقعی انسان، نه در راه ارضای تمایلات فردی ضد اجتماعی، هدایت می‌کند، ایمان پیشروان جنبش به ارزش‌های انسانی و اخلاقی و اتکا به مبنای بشر دوستی است.» به زعم مردم ایرانی‌ها در سوسیالیسم تحقیقی، جامعه در برابر زندگی و توسعه شگفت‌انگیز علوم مادی، توسعه و تکامل تکنیک-افزایش سرعت و پیدایش سلاح‌های مخرب، نیاز به یک تکیه گاه معنوی و روحی و یک مبنای عقیدتی مشترک و معیار معنوی جهانی برای پیوستگی و ارتباط عمیق میان سرنوشت همه ملل دارد تا صلح و آرامش پایدار، استقرار عدالت و تامین رفاه عمومی تامین گردد. در سوسیالیسم تحقیقی این مبنای عقیدتی «اعتقاد به خداست». به عبارتی به زعم مردم ایرانی‌ها: «طرز فکر خداپرستی از این لحاظ که بارها به عنوان مظهر جاودانی حقیقت طلبی و عدالتخواهی موجود جنبش‌های مترقی تاریخ و محرک توده‌های محروم در پیکار علیه ظلم و بیدادگری بوده است، موجب بسیج نیروهای حق‌طلبی و عدالت‌خواهی و تقویت ارزش‌های بشر دوستانه و موید افکار سوسیالیستی و عامل هم‌آهنگی و همدردی جهانی است از این لحاظ که استثمار انسان از انسان هر نوع بردگی و بندگی و فقر و فساد را به شدت محکوم می‌کند، نیرو بخش جبهه سوسیالیسم می‌باشد.» (همان)

چهارمین اصل مورد نظر مردم ایرانی‌ها در سوسیالیسم تحقیقی مورد نظرشان «اصل ملی» است. منظور از این ملی بودن سوسیالیسم تحقیقی این است که «سوسیالیسم نه به وسیله یک قدرت خارجی و نه بر اساس تئوری‌های صرفاً تقلید شده از دیگران، بلکه باید با نیروی ناشی از تشکل آگاهانه مردم ایران و با اتکا به تئوری‌های اجتماعی که در جریان مبارزه حق طلبانه مردم ما رشد یافته است، استقرار یابد.» و آخرین مولفه مورد نظر در سوسیالیسم تحقیقی «اصل جهانی» است. به زعم مردم ایرانی‌ها سوسیالیسم تحقیقی مورد نظرشان در «کادر جهانی معتقد به سیاست صلح و اصل همزیستی مسالمت آمیز، کناره گیری از جنگ سرد دو بلوک متخاصم کنونی و تقویت کشورهای آزاد و غیر متعهد آسیایی و آفریقایی» بودند. علاوه بر این در این سنخ از سوسیالیسم، هر نوع استعمار و سیاست امپریالیستی در هر نقطه از جهان محکوم بود. به طور کلی مردم ایرانی‌ها در سوسیالیسم تحقیقی خود بر این باور بودند که وقتی «سوسیالیسم با دموکراسی همراه و بر پایه‌های انسان دوستی و فضائل اخلاقی استوار گردد»، بهترین ضامن صلح پایدار و موجب همبستگی عمیق بین همه ملل و بالاخره راهی به سوی یک جامعه جهانی خواهد بود که در آن ایده‌آل‌های جاودان انسان «آزادی، برابری و برادری» تحقق پیدا می‌کند. (همان)

بنا بر مواضع گفته شده، در این شکل از سوسیالیسم، کلیت اندیشه سوسیالیسم پذیرفته شده اما راه حل‌ها و درمان‌های آن آگاهانه از سوی مردم ایرانی‌ها رد می‌شود؛ به عبارتی سوسیالیسم شکل متفاوتی به خود گرفته و به نحو متفاوتی بروز یافته است. آنها در این ایدئولوژی سوسیالیسم خداپرستانه به شیوه‌ای خلاقانه روند مورد نقد قرار دادن و بی‌ثبات کردن جریان اصلی نظریه سوسیالیسم را دنبال کردند. به گونه‌ای که تئوری سوسیالیسم در این زمینه جدید و در دست مردم ایرانی‌ها، علیرغم اینکه هسته فکری خود را حفظ کرده است، اما در عین حال موضوع تفکر تقلیدی ارتدکسی نشده است. مردم ایرانی‌ها در مانیفست خود برای تغییر اجتماعی یا تحول سوسیالیستی به بازسازی سنت و میراث ایرانی و اسلامی توجه کردند و به جای تأکید بر شریعت به جوهره و روح حقیقی دینی یعنی توحید و خداپرستی و ارزش‌های برخاسته از آن تأکید داشتند. در این طرح با تلفیق مذهب و سوسیالیسم و ایجاد نوعی مشی انقلابی - مذهبی کوشیدند سنجی از سوسیالیسم بومی که پشتوانه‌ای از مشروطه تا آن روز را داشت، صورتبندی تازه‌ای بخشند. در این سوسیالیسم تحقیقی از یک طرف با بهره‌گیری از سوبه‌های رهایی بخش مدرنیته و مفاهیم سوسیالیستی با رویکردی بومی، دین را از حصار تنگ پندارهای خرافی خارج کرد و از سوی دیگر از طریق بومی سازی و رجوع به میراث ملی و دینی، سوسیالیسم را از پشتوانه ماتریالیستی آن جدا و بر پایه‌های توحید و اخلاق قرار گرفته است. سازگار ساختن اندیشه‌های مدرن غربی و ایده‌های سوسیالیستی با جامعه ایرانی، طراحی منظومه ی بومب توانمند در برابر ایدئولوژی‌های رقیب و کارآمد نشان دادن آن برای دگرگونی مناسبات ناعادلانه و تغییر اجتماعی، در کنار بهره‌جستن از بینش توحیدی و اخلاق برای نقد جنبه‌های الحادی و جبر گرایانه سوسیالیسم و سرمایه داری از ویژگی‌های بارز این طرح بوده است.

نتیجه‌گیری

حزب مردم ایران یک حزب سوسیالیست بود که در تحلیل و ارزیابی خود، وضع جامعه را بحرانی و نامطلوب و این گرفتاری‌ها را ناشی از استعمار، ارتجاع داخلی و بی‌برنامگی نیروهای ملی می‌دانست. به اعتقاد آنها، وضع نامطلوب جامعه مهمترین مسئله‌ای بود که برای عبور از آن باید برنامه داشت. از همین رو، حزب برنامه خود را حول محور رهایی جامعه از وضع فعلی و بنای ایران فردا قرار داد. در برنامه آنها رهایی مردم از فقر، ریشه‌کن کردن استعمار، استقرار حاکمیت مردم بر روابط اقتصادی و سیاسی، ایجاد حاکمیت ملی، قطع نفوذ بیگانگان و پیروی از سیاست عدم تعهد پر رنگ است. پشتوانه فلسفی تحقق برنامه‌های مذکور نوعی از ایدئولوژی سوسیالیسم بود و حزب در راستای نیل جامعه به یک جامعه سوسیالیستی یعنی استقرار عدالت اجتماعی اهتمام داشت. نوع سوسیالیسم حزب بر مبنای اخلاق و طرز فکر خداپرستی استوار بود و سوسیالیسم تحقیقی معرفی می‌شد. در این سوسیالیسم تحقیقی، اصول انسانی، دموکراتیک، فلسفی، ملی و جهانی مورد توجه بود. همچنین آن‌ها در مسیر استقرار این نوع سوسیالیسم مورد نظرشان بر این باور بودند که می‌شود از طریق ایجاد یک جبهه ملی، وحدت سازمانی و فکری نیروهای ملی را برقرار و قدرت واحد متشکلی را سازماندهی کرد. سپس این جبهه با بهره‌گیری از توان توده مردم و نیروهای ملی یک مبارزه وسیع و دامنه‌داری را علیه ارتجاع تدارک بیند و رهایی جامعه را تحقق بخشد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Asnad-e Moqavemat-e Nahzat-e Melli-ye Iran; Hadith-e Moqavemat. (1986). Tehran: Nahzat-e Azadi-ye Iran. Vol. 1. Ettelaat. (1952, December 30).
- Bayegi, A. A. (2000). Dowlath-ye Iran. Tehran: Riassat-e Jomhuri.
- Paydar, H. (n.d.). Mardom-e Iran dar Astan-e Yek Tahavol-e Ejtetaei. [No place]: Nashr-e Shiveh-ye Now.
- Paydar, H. (n.d.). Hadaf-ha va Do Osol az Khososiyat-e Sosialism-e Mardom-e Iran. Tehran: Nashr-e Shiveh-ye Now.

- Message of the First Congress of the People's Party of Iran to Mr. Ben Bella, the President of the Provisional Government of Algeria.
- Message of the First Congress of the People's Party of Iran to the Unconquerable Leader of the National Movement of Iran.
- Message of the First Congress of the People's Party of Iran to the Central Council of the National Front of Iran.
- Message of the First Congress of the People's Party of Iran to Fellow Thinkers Abroad.
- Jarideh-ye Javan-e Iran. (1952). No. 8, December 30.
- Haj Seyed Javadi, A. A. (1978). Nameha. Tehran: Modarres.
- Khosropanah, M. H. (2021). Khodaparastan-e Sosialist az Mahafel-ha ta Jamiat-e Azadi-ye Mardom-e Iran. Tehran: Ketab-e Payam-e Emrooz.
- Khososiyat-e Sosialism-e Mardom-e Iran Mosavabeh-ye Avalin Kongereh-ye Hezb-e Mardom-e Iran.
- Sahabi, A. (2009). Nim Qarn Khatereh va Tajrobeh. Tehran: Saba.
- Seir-e Tarikhi-ye Jonbesh-e Enqelabi-ye Mardom-e Mosalman-e Iran. (n.d.). [No place]: Daftar-e Nashr va Tablighat-e JAMA.
- Qatarnameh-ye Avalin Kongereh-ye Hezb-e Mardom-e Iran.
- Kazemian, M. (2008). Sosial Democracy-ye Dini. Tehran: Nashr-e Kavir.
- Konfederasion-e Jahani-ye Mohaselin va Daneshjuyan-e Irani. (1976). [No place].
- Report of the First Congress of the People's Party of Iran.
- Author's interview with Habibollah Payman, member of the People's Party of Iran. (2023, August 27).
- Author's interview with Mahmoud Nekurow, member of the Khodaparastan-e Sosialist Movement. (2022, November 6).
- Meramnameh-ye Jamiat-e Azadi-ye Mardom-e Iran.
- Mardom-e Iran. (1952). No. 11, February 16.
- Mardom-e Iran. (1952). No. 14, March 8.
- Mardom-e Iran. (1952). No. 15, March 12.
- Mahdavi, A. (2005). Siasat-e Khareji dar Doran-e Pahlavi. Tehran: Peykan.
- Mehrjou, H. (2011). Khatereh-haye Morteza Kashani. Tehran: Markaz-e Enqelab-e Eslami.
- Nejati, G. (2005). Tarikh-e Siasi-ye Bisto Panj Saleh-ye Iran az Kudeta ta Enqelab. Tehran: Rasa.
- Nakhsheb, M. (2002). Majmueh-ye Asar-e Dr. Mohammad Nakhsheb. Tehran: Nashr-e Chapakhsh.
- Nashrieh-ye Goftogu. (1997). No. 18, Winter.
- Nekurow, M. (2014). Nahzat-e Khodaparastan-e Sosialist. Tehran: Nashr-e Chapakhsh.
- Yadnameh-ye Dovomin Salgard-e Shahadat-e Dr. Sami. (1990). [No place]: Nashr-e Chapakhsh.